

Лілія Леська,
БДПУ, Мінск

МАТЫЎ ЦУДУ Ў МАСТАЦКІМ СВЕЦЕ ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА

Матыў “цуду” ў творчасці Яна Баршчэўскага як асобная праблема даследуецца ўпершыню, хаця беларускія навукоўцы ў розны час падкрэслівалі функцыянальную значнасць цудоўнага¹ ў мастацкім свеце пісьменніка.

Р. Падбярэскі, адзначыў, што твор Баршчэўскага мае сувязь з вельмі важнай рэччу, а, менавіта, з нацыянальным *духам* краю” [10, с. 39]. Пазней М. Гарэцкі гэты дух назваў “містычным настроем забабоннага беларуса, каторы меў тады вялікую сілу ў чараўнікоў, нячысцікаў і паэтычна бачыў у жывой і нежывой прыродзе рознае страхацце” [4, с. 175]. Адам Кіркор у “Живописной России” адзначаў, што ў апавяданнях Яна Баршчэўскага “з’яўляюцца *духі, дзейнічае звышнатуральнае*, а скарбы адыгрываюць найгалоўнейшую ролю” [7, с. 273]. Н. Перкін, у сваю чаргу, падкрэсліў, што аўтар падрабязна апісвае *цудадзейна-фантастычныя ўяўленні* жыхароў Паўночнай Беларусі аб розных травах (“разрыў-трава”, “пералёт-трава”) [11]. В. Каваленка слухна тлумачыў, што фантазія, казачнасць самі па сабе мелі прызначэнне “ажывіць, узбунтаваць” звыклы вобраз роднага краю, які часта ўспрымаўся як спакойны, даўно вядомы, нязменны, дзе нічога займальнага, незвычайнага не адбываецца. Як і ў творах Міцкевіча, родная зямля здольная на *рамантычныя дзівы*, яна поўная неразгаданых таямніц” [6, с. 82]. Спробы разгадаць загадкавыя дзівы ў творах Баршчэўскага апасродкавана рабілі К. Лецка, М. Хаўстовіч, С. Даніленка, В. Бароўка, З. Тычына.

Задача нашай працы – асэнсаваць цудоўнае як адзнаку народнага светаўспрыняцця ў творах Яна Баршчэўскага, як спосаб мастацкага спасціжэння рэчаіснасці і пазнання чалавека.

У сучаснай навуцы акрэслены метадалагічныя падыходы да раскрыцця праблемы цудоўнага, як у працах айчынных навукоўцаў [3], так і ў замежных даследаваннях. У 2000 годзе ў Сербіі быў выдадзены зборнік артыкулаў “Чудо в словенским културама”, у якім культурны канцэпт “цуд” разглядаецца ў кантэксце агульнаславянскай, паўднёvasлавянскай, візантыйскай традыцыі. Рускія літаратуразнаўцы раскрылі ролю цуду ў быліне [9], у

¹ Беларускія вучоныя найчасцей выкарыстоўвалі шматлікія сінонімы да слова цудоўны – чарадзейны, фантастычны, замагільны, ірацыянальны, звышнатуральны, містычны.

сярэдневяковых рэлігійных жанрах [12], падкрэслілі адметнасць паганскіх і хрысціянскіх цудаў. Вучоныя дакладна вылучылі складальнікі цуду, механізмы яго функцыянавання і ўздзеяння на адрасатаў, раскрылі своеасаблівыя сцэнарыі “цуду”, якія рэалізуюцца ў помніках кніжнасці і народных вераваннях [8].

Цудоўнае ў творах Яна Баршчэўскага – спосаб узнаўлення народнага светаўспрыняцця. Менавіта ў эпоху рамантызма народнасць становіцца важнейшым крытэрыем эстэтычнай значнасці літаратуры. Эстэтычны зварот Баршчэўскага да айчыннай міфалогіі як скарбніцы паэтычных вобразаў і сюжэтаў вызначыўся характарам фантастычнай вобразнасці рамантыка. Цудоўнае ў зборніку “Шляхціц Завальня” не “ёсць парушэнне законаў і дзеянняў прыроды. Яно стараецца толькі зрываць пакрывала з яе таямніц, пранікнуць у яе таямніцы” [7, с. 4].

У слоўніку В. І. Даля, *цуд* трактуецца як “усялякая з’ява, якую мы не можам растлумачыць па вядомых нам законах прыроды” і як “*дзіва*, незвычайная рэч, або з’ява, выпадак нечаканы...” [5, с. 612]. Цуд, у мастацкіх тэкстах Яна Баршчэўскага, як і яго сінонім *дзіва*, – ацэначныя словы, у іх выражаецца эмацыйна-інтэлектуальная ацэнка падзей, з’яў, прадмета, дзе найвышэйшая ступень здзіўлення можа перайсці або ў жах, або ў захапленне. Ва “Успамінах пра наведванне роднага краю” герой радасны і ўсхвалявана прыгадвае: “А вось непадалёку і тыя цудоўныя малюнкі зарослых гор і лугоў. О, шчаслівыя лятункі цудоўнага юнацтва. Калі малады, зямля – рай, усюды дзівосы [2, с. 137]. Супрацьлеглыя эмоцыі перажывае персанаж з апавядання “Пра чарнакніжніка і цмока...”: “...на старым вывернутым дрэве сядзіць пан, каля яго чарнакніжнік трымае за галаву велізарную гадзюку, якая чорнай стужкай абвіла яму правую руку. Не ведаю, што было далей, бо я ад страху ўцёк...” [2, с. 137].

Беларусы ў апавяданнях “Вужовая карона”, “Пра чарнакніжніка і цмока...”, “Рыбак Родзька” пастаянна палюхаюцца нячысцікаў, злосных чарнакніжнікаў, ведзьмакоў, якія маюць напалову чалавечае, напалову звярынае аблічча, нетрадыцыйны касцюм і нават валасы або непрычасаныя, або зблытаныя ў каўтун. Так у апавяданні першым: “з’явіўся ў нашым маёнтку – невядома адкуль – нейкі дзіўны чалавек. І цяпер яшчэ памятаю аблічча, твар і адзенне яго: нізкі, худы заўсёды бледны, вялізны нос як дзюба драпежнае птушкі, густыя бровы, пагляд яго – як у чалавека ў распачы ці вар’ята, апранахі яго – чорныя і нейкія дзіўныя...” [2, с. 95]. Дзіўны чалавек актыўна дзейнічае ў апавяданні “Пра чарнакніжніка і цмока”, ён то спакушае Агапку, то поўнасю кіруе жыццём Карпы. Але ў фінале апавядання даецца

тлумачэнне не толькі фантастычнае, але і рэальнае: “Адны меркавалі, што ён злыгаўся з ліхадзеямі, якія пераганялі крадзеных коней з Беларусі пад Пскоў ці да Вялікіх Лук” [2, с. 109].

Цуд – вязьмо паміж рэальным і звышнатуральным светам у апавяданні “Кабета Інсекта”, дзе падаецца разгорнутая аўтарская характарыстыка пані, якая была вельмі злой, карала ўсіх вінаватых і бязвінных. Але гады ішлі, яна састарэла і здароўе пагоршылася, тады пані звярнулася да пабожных людзей, каб яны маліліся за яе. Сама пачала даваць міласціну жабракам, адпісала нейкія грошы на кляштары. Але пані не змянілася, заставалася зласлівай, паступова зло высушыла яе цела, і яна пераўтварылася ў кабету Інсекту. Страшная Інсекта стала дакучаць людзям, палюхаць пана Адама, і яе забраў ксёндз, завёз у Полацк, так у кляштары ўсе шчыра маліліся за кабету Інсекту, галава Сакрата ледзьве вытрымоўвала тыя эмоцыі, якія ішлі ад грэшніцы, але ў выніку Інсекта пакаялася, пераўтварылася ў святую: “З’явілася яна аднойчы ксяндзу ў пекным абліччы, падобная да анёла...” [2, с. 296]. Кажучы словамі нямецкага даследчыка Жана Поля Рыхтэра, у мастацкім свеце Яна Баршчэўскага спрацоўваюць «падманныя» спосабы выкарыстання цудоўнага. Першы, або матэрыяльны спосаб заключаецца ў тым, што абазначаныя аўтарам вобразы як фантастычныя разбураюцца і чарадзеіны свет месяца пераўтвараецца ў звычайны дзённы свет. Ёсць мастакі, якія паступаюць супрацьлеглым чынам, яны нагрувашчаюць цуды, пры гэтым не ўлічваецца прыныцп праўдападабенства. Існуе, аднак, трэці, сапраўдны, на думку нямецкага тэарэтыка, шлях, калі цудоўнае не разбураецца і не застаецца ў сваёй уласнай сферы, але сутыкаецца з нашым унутраным светам. Самы вялікі цуд на свеце – гэта вера чалавека ў цуда, і яркая праява духу – гэта наша боязь духаў”.

Цуд у творах Яна Баршчэўскага найчасцей семіятычна нагруканы, ён з’яўляецца знакам чагосьці сакральнага, знак Божай прысутнасці, як гэта адбылося ў апавяданні “Шляхціц Завальня”: “Кажуць на той высце быў некалі горад <...>. Праз некаторы час гэты горад рабаваў страшны волат Княжа, ён абрабаваў дамы, пазабіваў жыхароў, у касцёлах паабдзіраў абразы і спляжыў ахвяравальны посуд, нават касцёлы зруйнаваў. Аднак Бог дзівосным чынам абвясціў сваю кару блюзнерцам. Званы, затопленыя на дне возера, штодзень на захадзе і на ўсходзе сонца абуджалі глухое маўчанне на дзікіх берагах Нешчарды. Апоўначы лятала чума, падобная да чорнага шара, <...> ніхто не выходзіў жывы, такім чынам вымерла ўся дружына Княжа” [2, с. 85].

Пры разглядзе таямнічых праяў Божага пачатку ў жыцці грэшных людзей мэтазгодна карыстацца вызначэннем “цуду” і “цудоўнага”, прадстаўленым С. Аверынцавым: “Першапачаткова “цуд” – гэта тое, чаму трэба здзіўляцца. Цуд успрыняты як знаменне, уваходзіць у склад ідэі адкрыцця <...> і цуд як адкрыццё з пункту гледжання тэізму, прарывы са звышпачуцтвага ў звычайнае, са свету дару Божага ў свет прыроды. Ініцыятарам такога цуду можа быць толькі Бог. Такім чынам, цуд, гэта тое незвычайнае, невядомае, незразумелае, што прымушае чалавека прыгадаць наяўнасць у свеце звышнатуральнай сілы, дакладней Бога” [1, с. 34].

Такім чынам, цудоўнае ў Баршчэўскага, па-першае, мае размытую мяжу паміж рэальным і фантастычным, аўтар часта падае рэальную аргументацыю фантастычных здарэнняў, часам пісьменнік, наадварот, рэальны эпизод аздабляе чарадзейным фонам. Стваральнікі цудаў у зборніку “Шляхціц Завальня”, як фантастычныя персанажы, так і рэальныя героі (чараўнік ад прыроды, Завальня, пан Зямельскі). Рэальным цудам выступае жаночая прыгажосць. Агапка з апавядання “Пра чарнакіжніка і цмока...” “свеціцца як цвет макавы, усе не могуць на яе наглядзецца” [2, с. 97]. У “Нарысе Паўночнае Беларусі” пісьменнік прадстаўляе цуд як, па-першае, гарманічнае суладдзе ў прыродзе. З другога боку, “рэальны” цуд разглядаецца пісьменнікам у часавым зрэзе як пара маладосці – “найпрыемнейшы ў жыцці чалавека час – вясна маладосці, калі раскрываючы кветку свайго розуму, ён дае волю лятункам, песціць у сэрцы вялікія надзеі, гэтая шчасная пара мае дзіўную прывабнасць” [2, с. 141].

Натуральным цудам у мастацкай трактоўцы Баршчэўскага сталі і каляндарныя дзівы і змены ў прыродзе. Таямнічае ўяўленне пра Купалле, якое шырока бытвала сярод беларускага люду, успрымаецца як добразнаёмая падзея: “Ноч Купалы ў тым баку Беларусі поўная незвычайных здарэнняў. На думку простага народа, уся прырода ў гэтую ноч весяліцца. Рыбакі бачаць азёрнае люстра, якое часам раскашуе ў месяцавым ззянні, і хоць неба яснае і паветра спакойнае, бліскучыя хвалі, удараючы ў берагі, разбіваюцца на кроплі, якія, нібы зоркі, свецяцца ў паветры. І гэтае цудоўнае відовішча абуджае дзікіх качак і іншых вадзяных птушак, якія, прывабленыя дзівосным свячэннем вады, уздымаюцца тут і там над ясным возерам” [2, с. 87].

Беларускі люд у апісанні Яна Баршчэўскага прызвычайна да даўно вядомых дзівосаў, якія праяўляюцца напярэдадні Калядаў, Купалля і ўспрымае іх як паўсядзённыя з’явы.

Цудоўнае і знаёмства з цудоўным у аўтарскай інтэрпрэтацыі – спосаб пазнання чалавечай вартасці герояў, выпрабаванне іх унутраных якасцей (“Вужовая карона”, “Пра чарнакніжніка і Карпа”, “Вогненныя духі”, “Чараўнік ад прыроды і кот Варгін”).

У асэнсаванні цуду пісьменнік прайшоў сімвалічны шлях ад бытавога здзіўлення да знакавай прысутнасці Бога ў жыцці чалавека.

Матыў цуду ў творах Яна Баршчэўскага прасочваецца ў мастацкіх тэкстах са зборніка “Шляхціц Завальня”, у баладах “Дзве бярозы”, “Зарослае возера” і ў аповесці “Душа не ў сваім целе”. Заўважна, што ў першым зборніку праяўляліся язычніцкія і хрысціянскія цуды. Язычніцкія цуды вылучаліся ў мастацкіх эпізодах знаёмства рэальных персанажаў з інфернальнымі персанажамі, хрысціянскі цуд стаў яркім паказчыкам Божай усемагутнасці і прысутнасці ў жыцці чалавека. У апавяданні “Прывіды” кабета ў час сну ўбачыла цуды, пра якія ніколі не думала наяве. Яна ўзгадвае: «Снілася мне нейкая прыгожая раніца, было так ціха, што валасы не варухнуліся на галаве, на небе ні хмурынкі, узыходзіла сонца, і было яно не сляпучае, але разлівала вакол сябе святло, нібы з чыстага золата. Сабралася шмат людю, усе моўчкі, нібы чакаючы кагосьці, паглядалі на ўсход. Тут з вышыні зляцеў анёл, стаў на ўсходзе, ударыў рукою па сонцы, і зазвінела па ўсёй зямлі, быццам ударыў нехта ў звон. Гэтыя зыкі праніклі ў чалавечыя сэрцы. Укленчылі ўсе, і я старанна малілася. Да мяне падышоў стары, зусім падобны да нашага Драўлянага Дзядка, і кажа: “Маліцеся!”» [2, с. 88].

Асобнай старонкай разглядаюцца ў Баршчэўскага цудатворцы – гэта, паводле аўтарскага тлумачэння, героі, блізкія да прыроды, звязаныя з ёю цеснай сувяззю. Такія, як рыбак Родзька (апавяданне “Рыбак Родзька”), які ведае ўсе прыродныя загадкі, гэта і “чараўнік ад прыроды” з апавядання “Чараўнік ад прыроды і кот Варгін”, гэта і сам Завальня, які вучыць “цуды разумець сэрцам, а не навукай” [2, с. 173].

Літаратура

1. Аверинцев, С. С. Философская энциклопедия / С. С. Аверинцев. – М.: Наука, 1970. – 740 с.
2. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі; укладанне, прадмова і каментарыі М. Хаўстовіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – 480 с.
3. Бяляева, В.А. Канцэпт “цуд” у беларускіх народных апавяданнях / В. А. Бяляева // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск. Права і эканоміка, 2009. – Вып.7. – С. 234–240.
4. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1992. – С.175.
5. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М.: Русский язык, 1980. – Т.4. – С. – 612.
6. Каваленка, В. А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць / В. А. Каваленка // Навука і тэхніка. – 1975. – 333 с.
7. Киркор, А. К. Западная и южная Россия. Белорусское Полесье / А. К. Киркор. – Минск, 1993. – С. 273.
8. Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции: сб. науч. статей / Институт славяноведения РАН; под. ред. О. В. Белова [и др.]. – М.: Пробел-2000, 2001. – 366 с.
9. Неклюдов С. Ю. Чудо в бытине / С.Ю. Неклюдов // Труды по знаковым системам IV; Уч. зап. Тартуского университета. – 1969. – Вып. 236. – С. 158.
10. Падбярэскі, Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі / Р. Падбярэскі // Пачынальнікі: з гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / Р. Падбярэскі – Мінск, 1977. – С. 39–84.
11. Перкін, Н. Абсягі думкі. Літаратурна-крытычныя артыкулы / Н. Перкін. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. – С. 189.
12. Смирнова В. В. Чудо как элемент средневековых религиозных жанров (житие, пример, видение): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / В. В. Смирнова; МГУ им. М.В.Ломоносова. – М., 2006. – 22 с.
13. Тычына, С. М. Сны і снабачанні Яна Баршчэўскага / Зося Тычына. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 91 с.
14. Хаўстовіч, М. В. Мастацкі метады Яна Баршчэўскага / М. В. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2003. – 201 с.